

**ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ МЕЛІОРАТИВНОГО КРЕДИТУ
У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ В ДОБУ
КАПІТАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Трансформація української економіки на ринкових засадах обумовлює необхідність звернення дослідників до вивчення як світового, так і вітчизняного досвіду щодо господарських реформ і механізмів, які відкривали шлях до розвитку підприємницьких відносин на теренах України, значна частина території якої в той час входила до складу Російської імперії. Відомо, що перебудова економіки України на засадах ринку почалася після селянської реформи 1861 р. А так як Україна була аграрним придатком до Російської імперії, то значення цієї реформи для її господарства було надзвичайно вагомим. Але сам процес перебудови був особливий, бо він був надзвичайно ускладнений тим, що за своєю сутністю, наслідками реформа не була адекватною тим буржуазно-демократичним революціям, що пройшли у Західній Європі і усунули рудименти добуржуазних відносин, ставши каталізаторами швидкого утвердження ринкових відносин. Реформування економіки як України так і Росії не було паліативним, а проходило довго, болісно з різними ускладненнями і проблемами.

Цій проблемі присвятили свої дослідження сучасники реформ, такі корифеї економічної думки як М. Бунге, М. Зібер, І. Вернадський та ін. Саме їх роботи становлять золотий фонд досліджень пореформеного періоду, де основна увага була зосереджена на аграрному питанні, а саме: селянському і поміщицькому землеволодінні, питаннях податків і повинностей селян, великому і дрібному господарстві, особливостях формування ринкових відносин на селі тощо [1]. Послідовниками їх в сучасних умовах стали Т. Дерев'янкін, Е. Лортікян, Л. Корнійчук, П. Леоненко, котрі цікавилися питаннями ролі реформи в економічному розвитку країни, її впливу на еволюцію різних галузей економіки [2].

Мета роботи – дослідити ефективність впровадження меліоративного кредиту в сільськогосподарське виробництво наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в країнах Західної Європи та в Російській імперії, невід'ємною частиною якої була і Україна. З'ясувати проблеми, які виникли при цьому. Провести паралель з сьогоденням та намітити шляхи оптимізації сільськогосподарського виробництва.

Беззаперечним економічним законом, можна навіть сказати аксіомою, вважається положення про те, що усяке виробництво потребує обіговий капітал, який відповідає його розмірам. Проте, із цього основного закону у вітчизняній економіці було зроблено виняток по відношенню до сільськогосподарського виробництва. Цей виняток полягав в

тому, що сільськогосподарське виробництво було різновидом тієї діяльності, яка розглядалася на теренах нашої економіки, як видобувна промисловість, що переважно утримувала державу і давала сировину для всієї обробної промисловості. І стався парадокс – сільськогосподарське виробництво залишилося без «обігового капіталу», яким так широко користувалося, наприклад, торговельне середовище. Ця, ні на чому не заснована, привілея торговельного стану надала йому невідповідну силу по відношенню до виробників та споживачів і призвела до пригнічення перших і навіть вільному оббиранню останніх.

Відсутність необхідного обігового капіталу для сільськогосподарського виробництва призвела вітчизняне сільське господарство на саму останню сходинку злиднів. Жодна із європейських держав не мала поняття про такі злиденні врожаї, яке мало вітчизняне сільське господарство. Вони були менше у 2,5 рази ніж у Франції і Пруссії, у 2 рази – ніж в Австрії, у 8 разів – ніж у Великій Британії [3]. Якщо ми візьмемо інший підрахунок, щоб була більш показовою така різниця, то на підставі даних про середній урожай за 13 років, а саме з 1874 по 1887 р., побачимо, що загальна цінність усього вітчизняного врожайного збору: жита, озимої та ярової пшениці, ячменю, вівса, картоплі становило за цей період 1098440250 крб. Гіпотетично уявимо, що при умові збільшення врожаю тільки на одне зерно, цінність останнього буде складати вже 1358562000 крб [3]. Тобто, економічне значення для держави підняттям врожаю лише на одне зерно буде становити прибуток у сумі 260121750 крб. Якщо припустити, що середня вітчизняна врожайність зрівнялася би з врожаєм Великої Британії, то цінність усього вітчизняного збору вказаних сортів зернових, за умови тої самої запашки, яка була на той час, становила прибуток понад 8 млрд 288 млн крб.

Справа в тому, що жодна європейська держава не мала таких природних даних для найвищого врожаю як Україна, але ні в якому разі не Велика Британія. Це обумовлювалося, перш за все, ґрунтом. Саме ґрунт більшої частини імперії був цінним матеріалом. Такого чорнозему як в Європейській частині і, насамперед, в Україні, не мала жодна європейська країна, не кажучи про Велику Британію. Так, за даними засідання комісії з вивчення ґрунту при 1-му відділенню вільного економічного товариства, 28 квітня 1889 р. було зроблено повідомлення «Про ґрунт Кобеляцького повіту Полтавської губернії», де дуже ретельно був описаний його якіс-

ний стан. У повідомленні зазначалося, що «превалюючим є типовий для усієї чорноземної полоси Росії чорнозем, потужність якого до 2,5 аршин і з вмістом гумусу від 4 до 6%, а також супісчаний або пісчаний чорнозем, але меншої товщини і з меншим вмістом гумусу» [4]. Логічно виникає питання: «чому, в такому випадку, середній вітчизняний врожай був майже вдвічі менший, наприклад, ніж в Австралії, де, як відомо, сільськогосподарська культура була дуже молодою і знаходилася на досить низькому рівні?»

Причин було декілька. Перш за все, злидений збір врожаю – це некультурний, первісний стан усього вітчизняного сільського господарства. По-друге, відсталість вітчизняного сільського господарства порівняно із господарством усіх інших країн, не виключаючи Австралію, Японію, Аргентину, була наслідком відсутності обігового капіталу для підйому господарства країни на значну ступінь культурності, а отже і продуктивності. Тим більше, що вітчизняні сільські хазяї дуже добре розуміли перевагу багатопільної системи господарства перед непродуктивною витратою маси праці на трьохпільлі на емпіричному рівні. Саме відсутність обігового капіталу на необхідне покращення господарства змушувало селян «колупати» землю первісною сохою, «шкрябати» її сучкуватим деревом, так званою «смиковкою», збирати зерно руками, очищати його з допомогою вітру, роздроблювати його у крупу та муку у ступі, ручному жорнову або на «вітрянці», в якій не було жодного залізного цвяха тощо.

Усі досягнення в галузі сільського господарства, що стосувалися країн Західної Європи, Австралії, Японії, Аргентини, відбулися під впливом організації обігового капіталу для сільських хазяїв, або так званого меліоративного кредиту, який йшов на усіляке його покращення. У Російській імперії лише при розгляді питання про заснування Державного дворянського земельного банку, Рада державних кредитних установ, що була створена у 1817 р., вперше визнала необхідним заснувати меліоративний кредит [5], а розробка цього питання стала первинною економічною необхідністю, яка набула державного значення, і була доручена міністрам державного майна і фінансів. Каталізатором в розв'язанні цього питання стала «комісія з приводу падіння цін на сільськогосподарські вироби», що була створена при міністерстві внутрішніх справ під головуванням товариша міністра В.К. фон-Плеве. Ця комісія поставила питання про необхідність заснування в Росії особливого міністерства землеробства і сільськогосподарської промисловості, що автоматично стимулювало до життя питання меліоративного кредиту. Так, за пропозицією В.К. фон-Плеве і при згоді міністрів державного майна та фінансів І.С. Бліох, який був автором дослідження впливу будівництва залізниць на розвиток сільськогосподарського виробництва, зайнявся спеціальним вивченням питання про меліоративний кредит. Результатом цього стала фундаментальна праця «Меліоративний кредит і стан сільського господарства в Росії та іноземних державах» [6]. Цінність цього дослі-

дження в тому, що воно співставляло стан вітчизняного сільського господарства із закордонним, яке майже вже півстоліття користувалося меліоративним кредитом.

Незважаючи на те, що питанню меліоративного кредиту в Росії на той час було вже біля 40 років, його часто плутали із звичайним короткостроковим кредитом. Між тим, меліоративний кредит мав суто спеціальне призначення, як обіговий капітал, що застосовувався для покращення самих способів обробки землі і впровадження нових культур. Його різниця із короткостроковим кредитом: а) більш тривалий термін; б) основна функція останнього лише підсилити обігові кошти.

По відношенню до постановки усіх різновидів кредитів на сільськогосподарські потреби, а також на разі і меліоративного, Велика Британія завжди займала перше місце [6]. Проте слід зазначити, що усі землевласники останньої, відносно вексельної відповідальності, юридично були зрівняні із купцями, так що їм було надано повне право користуватися головними формами кредиту, а саме обліку та відкритого кредиту. Фактично лише англійські та шотландські фермери вважалися справжніми підприємцями, бо експлуатуючи великі ферми, вони скрізь без усіляких перешкод знаходили кредит. Щодо ірландських фермерів, які вели обмежене і менш продуктивне господарство, то їм було ускладнено користуватися кредитом. Причина в тому, що банкіри не ризикували видавати їм авансів з такою легкістю, як це практикувалося по відношенню до англійських та шотландських фермерів. Тому, ще у 1823 р. в Ірландії були організовані позикові товариства, мета яких була «підпитувати» кредитом дрібних землевласників, купців та робітників із 4% на рік. До 1851 р. загальний обіг цих товариств складав 180000 фунтів на рік, а у 1890 р. це становило вже 1164000 фунтів стерлінгів [5].

Такий простір щодо використання короткострокового кредиту особам, що займалися землеробською промисловістю, не заважав надзвичайно широкій організації меліоративного кредиту, який був спрямований на всебічне покращення сільськогосподарського виробництва. Першим правовим актом у цьому напрямку був виданий парламентом Великої Британії у 1840 р., а потім був доповнений низкою узаконень, які можна розділити на 3 категорії [5]:

1) дозволялася видача грошей із державного казначейства на роботи по дренажу у розмірі 4000000 фунтів стерлінгів. Позики видавалися терміном до 22 років по 3,5% на рік;

2) надавалося право товариствам і приватним особам видавати позики землевласникам під гарантію уряду у терміновому одержанні виплат нарівні із кредиторами державного казначейства, на усілякого роду господарські покращення, що необхідні для підвищення продуктивності і доходності землі, а саме: на облаштування або покращення відвідних каналів та канав; на обводнення ґрунту, побудову греблі для захисту від великої води; на огороження ланів та їх розмежування, побудову парканів, удоб-

рення ґрунту; на проведення під'їзних шляхів; облаштування іригаційних каналів, розчистку лісів та хаш, побудову робітничих та фермерських будинків, насадження захисних лісосмуг, побудови складів для техніки тощо;

3) узаконювалися державними актами меліоративні займи землевласників у приватних осіб, що були запозичені під контролем особливих дільничних комісарів, існуючих для цієї мети.

Взагалі, з часу першого парламентського акту про меліоративний кредит (1840-1878) було витрачено на усіляку оптимізацію сільського господарства 12432477 фунтів стерлінгів, тобто щорічно ця сума становила приблизно 327144,13 фунтів стерлінгів [5]. Саме цим пояснювалася висока продуктивність сільського господарства у Великій Британії, незважаючи на те, що вона за своєю економічною спрямованістю була фабрично-заводською. Цікавий був досвід і США, де був відсутній спеціальний кредит на сільськогосподарське покращення і збільшення прибутковості землі. Проте у них надзвичайно був розвинутий особистісний кредит. Так, у 1879 р. в цій країні нараховувалося 3319 національних банків з капіталом у 6201274365 доларів. Протягом року виникло ще 211 нових банків з капіталом у 21240000 доларів. Загальний обіг в указаному році збільшився на 203662752 долари [5]. При такому кількісному складі банків і обігових грошей кожний фермер міг без усіляких перешкод узяти кредит і на досить вигідних умовах. Отже, у цьому випадку ми маємо справу теж з меліорацією, але в більш розвинутій формі, ніж у Великій Британії.

Щодо практики застосування меліоративного кредиту у Російській імперії, ідея якого мала вже неабиякий стаж, а саме 40 років, то його переваги торкнулися лише незначної частини імперії, а саме Привіслянського краю. Коли цей край ще знаходився під окремим управлінням у Царстві Польському, то у 1833 р. воно дозволило польському банкові видати позику спочатку на купівлю сільськогосподарських машин, а потім і на різні інші господарчі витрати. До 1 січня 1878 р. було видано ссуд на купівлю техніки на суму 4845032 крб. [5]. Також були виділені гроші на добрива, закупівлю домашніх тварин, облаштування під'їзних шляхів тощо. Як бачимо, у Привіслянській краї було вкладено значні кошти. Завдяки цьому культурний рівень і продуктивність сільськогосподарської промисловості в цьому краї стала вищою, ніж де б то не було в Росії і навіть в Україні з її дуже родючими ґрунтами.

Проте, проблем, які вимагали активізації меліоративного кредиту на теренах вітчизняної сільськогосподарської промисловості було багато. Так, комісія, яка вивчала стан ґрунтів Кобелякського повіту Полтавської губернії, у 1889 р. констатувала, що на значній території полтавського чорнозему з'явилися солончаки і хоча вони залягають невеликими острівцями, проте займають доволі значну площу, яка є «мертвою» для сільськогосподарської культури [4]. Також проблемою було малоземелля. Статистика свідчила, що 2/5 усіх селян-

ських господарств брали у найм землі на стороні; з них 4/5 таких, які робили це виключно для того, щоб додати землі до свого наділу, щоб мати той *minimum*, при якому було б можливим прогодувати родину. А щоб її прогодувати селянин повинний був мати щонайменше 3 десятини землі [7]. Тому проблема купівлі землі або її оренди вимагали грошових витрат, що могло компенсуватися меліоративним кредитом.

Значною проблемою на півдні Росії була іригація ланів. Так під південним краєм в Росії розуміли тоді географічний простір на південь від Харкова до Перекопського перешийку і з заходу на схід усю полосу, що лежала між річками Дніпро, з одного боку, і Доном – з другого. Значною проблемою тут була вода, а точніше – її наявність. Її дефіцит створювали низькі річні атмосферні опади (усього 373,4 мілілітрів, що в двічі менше потрібної норми) та забруднення річок. Так, у верхів'ях Сіверського Донцю, що орошав Харківську та частину Катеринославської губернії, знаходилися вовномийні виробництва. Із пуду брудної вовни виходило усього 13 фунтів митої, тобто біля 26 фунтів, а саме – дві третини ваги брудної вовни «осідало» на дні річки. Так само, та більш значною мірою, відбувалося в селах від мочки пеньки в річках Харківської та Катеринославської губерній. Крім цього, в українських селах орали під посіви навіть берегову полосу річок з метою одержання кращих врожаїв і тим самим руйнували береги, а весняні води зносили з них рихлу землю, що осідала в самих глибоких степних озерах [8]. Тому, на засіданні технічного товариства у грудні 1890 р. Г. Герсеванов, який досліджував цей регіон, розглядаючи способи обводнення південних степів зазначив, що іригаційні роботи з проведення в полі каналів із річок були неефективними, бо вони мали незначне падіння води. Прокладання каналів із штучно збудованих водоймищ (за прикладом Південної Індії) було неможливим, бо природні опади в степах були малими; будівництво ж запруд у лощинах з метою затримати весняні води було недостатнім. На його думку вихід був один – насадження лісосмуг та облаштування артезіанських колодязів, які вже функціонували у Мелітополі (Таврійської губернії), Саках (Євпаторійського повіту Таврійської губернії). Там колодязі давали на добу 47000 цеберок відмінної води [9]. Отже, чистка дна річок, облаштування артезіанських колодязів, насадження лісосмуг – це все вимагало великих капіталовкладень, що було під силу лише меліоративному кредиту. Але це було лише декілька проблем, що лежали на поверхні.

Отже, як показало дослідження, актуальність меліоративного кредиту, незважаючи на його 40-річне існування в Російській імперії, було затребувано самою дійсністю кінця XIX-початку XX ст. Реформа 1861 р. відкрила широкі можливості для капіталістичної модернізації сільськогосподарського виробництва, яке потребувало реформування, оснащення технікою, передовою меліорацією, останніх досягнень агрономії та тваринництва, а отже – великих капіталовкладень, на які Росія була дуже бідна

[10]. Тобто сільське господарство повинно було відповісти вимогам капіталістичного товарного виробництва.

Проблеми сучасного сільського виробництва майже віддзеркалюються у сільському виробництві кінця XIX-початку XX ст. Трансформуючи економіку у ринкову систему, перезавантажуючи сільське господарство за сучасними методиками, проглядаються ті ж самі проблеми:

1. Через 150 років в Україні майже нічого не змінилося, бо залишилися такі ж низькі врожаї порівняно із Західною Європою.

2. Відсутність інфраструктури, дешевих кредитів, занепад іригаційної системи, низька продуктивність праці, відстала сільськогосподарська техніка, яка «губить» значний відсоток врожаїв.

3. До всього цього додалися ще й нові проблеми, яких не було в ті давні часи, а саме зменшення відсотку сільського населення, виснаження ґрунтів, завдячуючи грабіжницьким методам ведення господарства, рейдерське захоплення орних земель тощо.

Рецепти «лікування» цієї хвороби у сільськогосподарському виробництві залишилися ті ж самі. Тобто, орієнтиром мають стати країни з високим рівнем культури сільськогосподарського виробництва, які експериментально довели шляхи вирішення вищезазначених проблем. Одним із них є повернення меліоративного кредиту, але в новому прочитанні, щодо проблем сучасного сільськогосподарського виробництва.

Література

1. **Бунге Н.Х.** Очерки политико-экономической литературы / Н.Х. Бунге. – С.-Петербург, 1895. – 465 с. 2. **Зибер Н.** К вопросу о развитии крупного хозяйства / Н. Зибер // Собрание сочинений. В 2-х т. – Т. 1: Вопросы землевладения и промышленности. – С.-Петербург, 1900. – С. 430-451. 3. **Вернадский В.И.** О поземельной собственности (Критику «Современника») / В.И. Вернадский // Экономический указатель. – 1875. – № 22. – С. 506-510; № 25. – С. 583-586; № 27. – С. 633-637. 4. **Дерев'янкін Т.І.** Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії / Т.І. Дерев'янкін. – К.: Наук. Думка, 1975. – 280 с. 5. **Лортикян Э.Л.** История экономических реформ: мировой опыт второй половины XIX-XX ст.: учеб. пособие для эконом. вузов / Э.Л. Лортикян. – Х.: Консум, 1999. – 288 с. 6. **Корнійчук Л.Я.** Історія економічних учень: підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник та ін.; за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. – К.: КНЕУ, 2005. – 562 с. 7. **Леоненко П.М.** Економічна історія: навч. посібник / П.М. Леоненко, П.І Юхименко. – К.: Знання-Прес, 2004. – 499 с. 8. **Мелиорационный кредит** // Новости и биржевая газета. – 1890. – 30 сент. (12 окт.). – № 269. 9. **Почвенный вопрос** // Новости и биржевая газета. – 1889. – 20 апр. – № 107. 10. **Наше дворянское землевладение** // Новости и биржевая газета. – 1889. – 11 (28) окт. – № 283. 11. **Блиох И.С.** Мелиоративный кредит и состояние

сельского хозяйства в России и иностранных государствах / И.С. Блиох. – Спб., 1890. – 325 с. 12. **Новости** и биржевая газета. – 1889. – 23 авг. – № 231. 13. **Обводнение южной России** // Новости и биржевая газета. – 1890. – 22 окт. – № 301. 14. **Обводнение южно-русских стезей** // Новости и биржевая газета. – 1890. – 5 дек. – № 335. 15. **Основной экономический недуг России** // Новости и биржевая газета. – 1887. – 8 мая. – № 125.

Лантух І. В. Проблеми використання меліоративного кредиту у сільськогосподарському виробництві в добу капіталістичної модернізації України кінця XIX - початку XX ст.

В статті досліджується природа та ефективність впровадження меліоративного кредиту у сільськогосподарське виробництво наприкінці XIX – початку XX ст. в країнах Західної Європи та в Російській імперії, невід'ємною частиною якої була і значна територія сучасної України. З'ясовуються проблеми, які виникли при цьому. Матеріали статті екстраполюються на сучасне вітчизняне сільськогосподарське виробництво.

Ключові слова: сільськогосподарське виробництво, селянська реформа, меліоративний кредит, короткостроковий кредит, особистісний кредит, позикові товариства.

Лантух І. В. Проблемы использования меліоративного кредита в сельскохозяйственном производстве в эпоху капиталистической модернизации Украины конца XIX - начала XX ст.

В статье исследуется природа и эффективность внедрения меліоративного кредита в сельскохозяйственное производство в конце XIX – начале XX вв. в странах Западной Европы и в Российской империи, неотъемлемой частью которой была и значительная территория современной Украины. Обосновываются проблемы, которые возникли при этом. Материалы статьи экстраполируются на современное отечественное сельскохозяйственное производство.

Ключевые слова: сельскохозяйственное производство, крестьянская реформа, меліоративный кредит, кратковременный кредит, личностный кредит, ссудные товарищества.

Lantukh I. The problem of the use of reclamation loan in agricultural production in the era of capitalist modernization of Ukraine late XIX - early XX centuries

This article examines the nature and effectiveness of the implementation of reclamation loan in agricultural production in the late XIX – early XX centuries in Western Europe and in the Russian Empire, an integral part of which was a significant area of modern Ukraine. Settle problems that arose in this case. The article extrapolated to modern domestic agricultural production

Keywords: agricultural production, peasant reform, ameliorative loan, short-term loan, personal credit, loan communities.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2016
Прийнято до друку 21.09.2016